

У. ИСАЕВА

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КІЛЕМГЕ ҚАТЫСТЫ АТАУЛАРДЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТОПТАРЫ

Казактың этнос болып қалыптасуына, өзіндік ерекшелігімен басқа жүртқа танылуына негіз болған ең басты бұлактардың бірі – халықтың өзімен бірге туып, бірге жасап, уақыт өте келе өзгеріп, дамып жатқан оның мәдениеті. Қазақ мәдениеті – сонау көне этностық, қауымдастық дәүірден басталып, ру, тайпа, ұлыс, халық болған кезеңдерінен өтіп, бүгінге дейін толастамай дамып, толығып, өзгеріп отыру арқылы халықтың ұлттық дүниетанымымен, санасымен біте қайнасып, бірге қалыптасқан оның рухани үйіткиси, заттық көрсеткіші.

Мәдениет дегеніміз – белгілі бір этникалық топтың өмір-тіршілігінен туындаған топтың, олардың ғасырлар бойы жинақтаған шығармашағының мұрасы, қоғам мен жеке адамның рухани іздешісінен, халықтың даналығы мен адамгершілік нышандарынан қалыптасқан көрсеткіші. Қазіргі таңда «мәдениет» ұфымы баршамызға белгілі екі түрі арқылы танылады. Олар: *рухани мәдениет және заттық мәдениет*. Әлемдік мәдениетті рухани және заттық деп бөліп қарастыру оның қоғамдағы орнын, ерекше құндылығын көрсетеді.

Заттық мәдениет адамзаттың өмір қажеттілігінен туындала, дамып, ал оған қатысты атаулар белгілі бір халықтың дүниетанымының, білімдер жүйесінің бірден-бір көрсеткіші болып табылады. Бұл жөнінде татар, башқұрт халықтарының заттық мәдениет лексикасын зерттеген Р.Г.Ахметьянов былай тұжырымдайды: «заттық мәдениет атаулары адам қызметінің басты материалды игілікті өндіру жағын белгілейді, яғни баспана, тамақ, киім т.б., оларды талдау халықтың тарихын оку үшін аса маңызды көңіл аударлық жайт болып табылады» [1, 170].

Адамзаттың құнделікті құйбің тіршілігінде, тұрмысында қолданып жүрген заттарының атауы сол этностың рухани өлемімен тығыз байланысты. Сонымен катар, «заттық мәдениет лексикасы – ұлттық рух пен талғам негізінде, ұлттық тұрмыс пен шаруашылық негізіне сай технологиялық процесс нәтижесінде, өз мәні мен атқаратын қызметін сай сөз тудырушы модельдер арқылы жасалатын лексика-семантикалық категория ретінде, кумулятивтік қызметі негізінде сақталған материалдық өндіріс пен мәдени туындылардың атаулары» [2, 15].

Сонымен қазақ халқының заттық мәдениетінің үлкен бір саласы – тоқымашылық

өнер. Қазактың заттық мәдениетіндегі тоқымашылық өнердің бастау арнасы сонау көне заманда жатыр. Тоқыма кәсібі арқылы халқымыз үйдің жиназын да, адамдардың киімін де т.б. тұрмысқа қажетті бүйімдарды да қамтамасыз еткен. Қазактың заттық мәдениетіндегі үлкен орын алған тоқыма бүйімі ретінде «кілемді» айта аламыз.

Кілем – сәнді тоқыма жиназы. Еденге төсеу, қабырғаға тұту үшін түрлі-түсті жіптерден өрнек сала тоқылады. Қазақ кілемдері түркі текес халықтар кілемдерінің қазіргі үлгілеріне өте үқсас. Негізінен, қызыл, қаралқы, сары, күлгін, аспанкөк түстерді қолдану арқылы түрлі ою-өрнектер табиғат көріністерімен үштастыра бейнеленеді. Қазақ халқының тұрмысында қолданылатын кілемнің түрлері өте көп. Қазактың қалыптасқан дәстүр ерекшелігіне қарай кілемнің түр-түсі, ою-өрнегі, оны дайындау тәсілі өртүрлі болып келеді. Оларды іштей бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады:

а) тоқылған жердің немесе халықтың, тайпа-ның атымен аталатын кілемдер. Мәселен: *бұхар кілемі, түрікпен кілемі, парсы кілемі, адай кілемі, әндіжсан кілемі, ашхабад кілемі, ногайлы кілем, орыс кілемі, самарқан кілемі, керей үлгі* т.б.

Бұхар [бұқар] кілемі – Бұқарда тоқылған кілем. Мысалы, *Сұлтан тәжім етін амандасты да, өзінің жасылы туының астында тұрган, үстіне жібек түкті сәнді бұқар кілемі жасылған төрдегі үлкен сандыққа барып отырды* (І.Есенберлин, Қаһар) [3, 669].

Парсы кілемі – Персияда шығатын қымбат бағалы таза кілем. Мысалы, *Ол жаққа агаши кереует тұсына парсы кілемін ілди* (Ж. Молдағалиев, Самал). *Оң қабыргада әлі өні таймаган парсы кілем* (С. Шаймерденов, Қарашибарған).

ә) тоқылу ерекшелігіне қарай бөлінетін кілемдер. Олар: *түкті кілем, түксіз кілем, тақыр (тықыр) кілем, таз кілем, зер кілем, бөстек кілем, алаша кілем, қол кілем, шашақты кілем* т.б.;

Түкті кілем – түгі өсік кілем. Мысалы, *Кең болменің төрінде бүкіл қабырганы жауып, үлкен түкті кілем ілінген* (М. Дүйсенов, Гүлжан.). Асыл жиназ-дүниеге толған ақ ордада **түкті кілем** үстінде, ақ мамық жастықтарды шынтақтай, он шақтың кісі отыр («Қазақ әдебиеті»).

Тықыр кілем // түксіз кілем // таз кілем – бетінде түгі жоқ кілем. Мысалы, *Жолаушы астындағы төсек көрпенің бұрышын түріп жіберіт, көнектоз тықыр кілемге әуелі оң қолын, сосын перне ба-*

сатын сол қолын үйкеп-үйкеп жіберді («Жас Алаш»). **Тұксіз кілемнің оюларында қошқар мүйіз, құс тұмсық, ботағоз, тұмар, тарақ т.б. нұсқалар мол кездеседі** [4, 233 б.].

Зер кілем – зер шашақты түкті кілем. Мысалы, *Зер, зер кілем, зер кілем, Көтерейін десем, зор кілем* (К.Қалиаскарұлы, Баян Өлгій казактарының ауыз әдебиеті).

Барап кілем – ұзын түкті жүн кілем. Мысалы, *Аяқ астындағы жер емес, әдейі тосен тастаган зер барап кілем сияқты* («Казак әдебиеті»).

Бөстек кілем – жүнін үстіне қаратып, қой, ешкі т.б. терісінен жасалған жұмсақ төсөніш кілем.

Алаша кілем – алаша тәрізді тоқылатын тақыр кілемнің бір түрі.

Кол кілем – қолдан тоқылған кілем. Мысалы, *Кереге ылғы қол кілеммен тұсталған, жерге қошқар мүйізден тастаган айышқты текемет* (М.Жұмағұлов, Қыран).

Шашақты кілем – шашағы бар, шашақталған кілем;

б) әртүрлі мәнермен тоқылатын кілемдер. Олар: *торғай түр кілем, қараман түр кілем, ақтаңлақ кілем, жолақ кілем, қара кілем, терме кілем, сарыаяқ кілем, тақта кілем* т.б.

Ақтаңлақ кілем – қоңыр, кара т.б. түске ойдым-ойдым, тенбіл-тенбіл ақ араласқан кілемнің түрі;

Терме кілем – өшекейлеп теріп тоқылған кілем.

Тақта кілем – орта бөлігіне ұдайы алмастырылып тұратын үсті белдеулер орналасқан, ал олардың ортасында алуан үсті жіптерді қайта әдіптеу арқылы орындалған сатылы өрнектер салынған кілемнің түрі.

в) бетіне салынатын ою-өрнектің, гүлдің түрлеріне қарай ерекшеленетін кілемдер: *шаршы кілем, пәтінісгүл кілем, мәскеугүл кілем, самаурынгүл кілем, оюолы кілем, шигүл кілем, шешенгүл кілем, шатыргүл кілем* т.б.;

Шаршы кілем – орта тұсы шаршылармен немесе ромбылық өшекейлермен безендірілген кілем түрі.

г) қолданысына, қажеттілігіне қарай бөлінетін кілемдер: *жол кілем, қабырға кілем, қоржын кілем, намаз кілем, тор кілем, төсек кілем, тұс кілем, түье кілем, құышра т.б.*

Жол кілем – еденге төсөлінетін ұзындау келген, ені тар кілем. Мысалы, *Халық не сұрайды?* – деген сұраққа сатушы Сақылжамал – Мебель сұрайды, **жол кілем** керек дейді («Казак әдебиеті»).

Коржын кілем – коржынға арналып тоқылған кілем.

Намаз кілем – намаз оқығанда қолданылатын, жайнамаз етіп тоқылған кілем.

Тұс кілем // қабырға кілем – қабырғаға тұтылатын [ілінетін] кілем. Мысалы, *Тартып күнге желісін, Тоқыса олар тұс кілем, Жаз коркіндей келісім – Жайнап шыгар тұс кілең* (М. Әлімбаев, Қөніл күйі). *Оралдың бір сілемі, Қасында тау Таганай. Секілді тұс кілемі, Жан-жасында қарагай* (С. Мәуленов, Жаз ерке).

Төр кілем – үйдің төріне іletін, не төсейтін кілем.

Құышра – түйенін үстіндегі жүкті жауып, екі ұшын алдына әкеліп түйген кілем. Мысалы, *Қошпендей түйеге құышра жасайтын еді, әлі де жасаймыз, бірақ кілем жоқ* (Гур., Манғ.) [5, 465 б.].

ғ) үлкен-кішілігіне қарай ерекшеленетін кілемдер: *нар кілем, шағын кілем*, т.б.

Нар кілем – үлкен кілем. Мысалы, *Қарасайдың ұлымын, Айтұлының бірімін, Нар кілемнің түрімін* (Жамбыл, Шығармалар жинағы).

Шағын кілем – көлемі кішкене кілем.

д) тоқылуда қолданылатын жіптің, жұнжұрқаның түрлеріне қарай бөлінетін кілемдер: *жібек кілем, мақта кілем, масаты кілем, мақпал кілем* т.б.;

Масаты кілем – жібек және басқа бағалы жүннен тоқылған жұмсақ түкті кілем. Мысалы, *Табалдырықтан төрге дейін төсөлген масаты кілем, басуга аясың* (З. Шашкин, Тоқаш Бокин). *Сойлейді Маман батыр ауық-ауық, Байлатты бес жуз інген түйе сауып. Саба артып тогыз нарга Маман келді, Он атын масатыдан кілем жауып* (Айман-Шолпан).

е) баға-сапасына қарай ерекшеленетін кілемдер: *бас кілем, хан кілемі, зербарак кілем, иран кілем, қалы кілем* т.б.

Бас кілем – берілетін жасаудың, сыйлықтың ең бағалысы, құндысы. Мысалы, *Ұстаган жеті бабалы, Ұстаган озі жас күннен. Өлиеусіз құны – бағалы, Бар екен жалғыз бас кілем* (М. Әлімбаев, Таңдамалы өлеңдер).

Зербарак кілем – алтынның сымынан, жібінен жасалған шашақты, түкті кілем. **Зербарак кілемдей жайылған көк дала көрінісі қоңліді әлде-қайда әкеткендей.** Сол дала төсін қақ жасып жатқан тұра жол аға **зербарак кілемге бірте-бірте сіңе түскен көк инен еске түсіргендей** (Р. Райымқұлов, Бұрылсыс.).

Иран кілем – бағалы, әдемі, түгі қалын кілем. Мысалы, *Оң жақтағы батыр төсегінің тұсына түкті иран кілем құрылып, оның үстіне қылыш асылып қойынты* (Ә.Хасенов, Жат жазасы).

Қалы кілем – қымбат бағалы, қалын түкті кілем. Мысалы, *Жас шеберлер Октябрьдің 50 жылдығын қастерлеп «Ерлікке толы елу жыл» деген жазузы бар қалы кілем тоқып шыгарды*

(«Лениншіл жас»). *Нар біткенге қалы кілем жауыт, ызың-шу бол жүрт жайлайга көшті* (С.Жанғабылов, Токсан.).

Корыта айтқанда, қазақ тіліндегі кілем атауларын лексика-семантикалық тұрғыдан топтастыру арқылы халқымыздың заттық мәдениетінде кілемнің түрлері өте көп екені, олар үйдің жиназында ғана емес, тұрмыстық жағдайында да көп колданылатыны басқа қырынан дәлелдене түсті. Сондай-ақ кілем токуда түрлі ою-өрнектер, жұнжүрқалар колданылып, сан қылы мәнермен орындалатыны белгілі болды.

ӘДЕБІЕТ

1 Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. – М.: Наука, 1978. – 248 с.

2 Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 272 б.

3 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том / Құрастыргандар Б.Сүйерқұлова, С.Жапақов, Т.Жанұзақов және т.б. – Алматы: Ары, 2006. – 744 б.

4 Қазақстан ұлттық энциклопедия / Бас редактор Б. Аяған. – 5 том. К-К. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, 2003. – 720 б.

5 Диалектологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.

Резюме

Посвящена построению лексика-семантической классификации названий ковров в казахском языке, а также особенностям материальной и духовной культуры и видам казахских ковров.

Summary

This article is devoted to the construction of the lexicosemantic classification of carpets' different names in Kazakh language, also to the material and spiritual peculiarities of Kazakh culture and its types of carpets.